

107. Українська журналістика в іменах: матеріали до енциклопедичного словника / За заг. ред. М.М.Романюка. — Вип.2. — Л., 1995. — 418 с.
108. Українська мова: енциклопедія / Ред. кол.: Русанівський В.М., Тараненко О.О. (співголови) та ін. — К.: Укр. енцикл., 2000. — 752 с.: іл.
109. Українська педагогіка в персоналіях: у 2 кн. Кн.2: навч. посіб. / За заг. ред. С.В.Сухомлинської. — К.: Либідь, 2005. — 552 с.
110. Урядовий кур'єр. — 2007. — 13 лютого. — №27 (3440). — С.12.

The articles deals with works of Ukrainian scientists about activity of Ivan Ohienko on the position of leader of the Kamenets-Podolsky State Ukrainian University.

Key words and word-combinations: Ivan Ohienko, researchers, publicmen, scientists.

Отримано: 17.06.2009 р.

УДК 811.161.2:821.161.2-3С1/7.08

Б. О. Коваленко

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

ПРОБЛЕМА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ У ТВОРЧОМУ ДОРОБКУ АНАТОЛЯ СВИДНИЦЬКОГО

У статті проаналізовано роль А.Свидницького у розвитку української літературної мови у другій половині ХІХ століття. Доведено, що письменник долучився до лінгвістичних дискусій, які велися в Україні у той час, і своїм творчим доробком, громадською діяльністю та науковими працями утверджував тезу про самотність української мови, її право на повноцінне функціонування й розвиток.

Ключові слова: українська мова, історія мови, мовна проблема.

В історії української мови було чимало драматичних моментів: вона, і неодноразово, офіційно заборонялася, вважалася говіркою, нариччям чи то російської, чи то польської мов, спроби відстояти права рідної — української мови, — ототожнювалися з сепаратизмом або націоналізмом, а відмова українців від своєї мови всіляко заохочувалася. Українська мова витіснялася із сфер спілкування царським режимом у ХІХ столітті або радянським — у ХХ столітті. І щоразу лінгвістичні проблеми набували політичного характеру, і, на жаль, так триває й дотепер.

За словами Івана Огієнка, «українська літературна мова творилася довгі віки, довгі віки йшла вона тернистим шляхом. Вороги України добре знали, що літературна мова — то душа нації, і тому довгі віки задержували нам розвій нашої літературної мови, щоб тим самим задержати розвій української нації» [4, с. 4].

На період, коли різними способами намагалися знищити українську мову, припадає життєвий і творчий шлях А. Свидницького — відомого в українській літературі як представника шістдесятників ХІХ ст., автора етнографічних нарисів та оповідань, роману «Любо-

рацькі». Поетичні твори письменника «Великдень у подолян», «Кокотради», «Жебраки» («Очерки из быта подолевских комрачиковосов»), «Пачковозы», «Гаврусь і Катруся», «Хоч з моста та в воду», «Два упрямых» свідчать про глибоке знання А.Свидницьким життя, побуту та психології українського народу. Така обізнаність стосується насамперед подолян, серед яких він зростає.

Мета нашої статті — з'ясувати, як проблеми української мови у другій половині XIX ст. відбилися у творчому доробку А.Свидницького.

У творчості А.Свидницького таке питання звучить, як проблема «мова і національне питання». У такому характері її постановки молодому письменнику слід віддати належне, оскільки він збагнув зв'язок проблеми української мови з проблемами політико-національними, бо як стверджують П.Кононенко, Т.Кононенко, «...ще з правіків проблема мови була аналогом проблеми народу (роду, етносу, племені, нації)» [3, с. 19].

А.Свидницький зростає у здоровому мовному середовищі подільського села, з дитячих років він пізнає і полює усну народну творчість, стояв біля витоків недільних шкіл з українською мовою навчання і, як наслідок, — розумів роль рідної мови, через що постійно палко відстоював ідею її самобутності та права на повнокровне функціонування і розвиток. Насамперед це доведено ставленням письменника до української мови.

Побачивши мовні проблеми в імперських навчальних закладах (Крутянській бурсі та Кам'янець-Подільській духовній семінарії), А.Свидницький зумів перенести злободенність її постановки на художнє тло своїх творів. Наймайстерніше це зроблено у романі «Люборацькі» (1861-1862) — першому в історії української літератури соціально-психологічному романі — надрукованому з ініціативи І.Франка і частково під його наглядом у журналі «Зоря» лише у 1886 р. у Галичині. Автор показує, як швидко із чужою мовою навчання юні бурсаки та семінаристи втрачають своє національне осердя, як губка, всотують нав'язуваний проросійською освітньою системою новий стиль мислення та поведінки. Не з меншим неприйняттям автор оцінює також і інший негативний процес у мовній політиці України — колонізацію як асимілюючий вплив польської мови на українську. Характерно, що процес ополячування, як і поросійщення, здебільшого був тісно пов'язаний із відповідною освітньою системою, яку у даному випадку представляли польсько-шляхетні пансіони. Як і у проросійських, у пропольських навчальних закладах є обов'язково присутнім механізм примусового «відучування» від рідної мови. З цією метою застосовуються як фізичні покарання, так і витончено психологічні способи обробки свідомості. Відповідно мова героїв твору перенасичена і русизмами, і полонізмами. Засобами художньої літератури письменник яскраво відобразив те, як результатом русифікації та полонізації стало розшарування української суспільності за мовною ознакою: і не лише в цілому в Україні, а й у найменшій національній структурі — родині, де мовна диференціація виступає важливим чин-

ником соціально-культурного розколу родинного життя України в цілому. При цьому для розуміння контрасту звернімо увагу на особливості авторської мови, яка відзначається глибокою народністю. І хоч мова творів письменника, зокрема роману «Люборацькі», майже не досліджувалася, — «... своєрідна сторінка в розвитку української літературної мови», вона, за словами Р. Мішчука, «позначена активним використанням діалектних форм — фонетичних, лексичних, граматичних, орієнтацією на живомовну стихію» [5, с. 531]. В. Герасименко лише побіжно згадує, що повість «написана в основному мовою подільської говірки» [1, с. 114], Н.Жук зауважує, що «чимало в мові автора та дійових осіб характерних для Поділля діалектних слів» [2, с. 115]. М. Сиваченко у ґрунтовному дослідженні життєвого шляху, громадсько-політичної і літературної діяльності письменника відводить окремий розділ, присвячений мові і стилю роману, де зазначає: «Пишучи свій роман «Люборацькі», Свидницький орієнтувався на живу народну мову, якою розмовляло населення центру України. На мові роману водночас позначився чималий вплив південно-західного (подільського) діалекту, що було зумовлено самим життєвим матеріалом, прагненням автора надати творові місцевого подільського колориту, а героям — більшої реалістичної конкретності» [9, с. 288]. Підтвердити сказане прикладами із роману. Отже, найголовніші фонетичні особливості подільських говірок відбиті у романі «Люборацькі» такі:

1. Ненормативне вживання ненаголошених голосних: вживання **е** на місці **и**: *желетки* — *жилетки*¹, *одежена* — *одежина*, *виложестымь* — *виложистим* (який відвертається — про комір); *промене* — *промине*, *стерчыть* — *стирчить*, *злытеметця* — *злитиметься*, *загримивь* — *загримів*; вживання **е** на місці **і**: *вечерь* — *вечір*, *осень* — *осінь*; вживання **і** (**и**) на місці **е**: *червинь* — *червень*, *перид* — *перед*, *беригь* — *берег*; вживання **і** (**и**) на місці сучасної **о**: *вечира* — *вечора*, *пичне* — *почне*; вживання **о** на місці **е**: *шосты* — *шести*; вживання **о** на місці етимологічного **а**: *богацтво* — *багатство*, *хозяйка* — *хазяйка*; вживання **о** на місці **і**: *головици* — *голівці*, *возьмусь* — *візьмусь*, *сторон* — *сторін*, *сходцивь* — *східців*, *збожжя* — *збіжжся*; вживання **у** на місці **о** (укання): *рубуча* — *роботяща*, *убіч* — *обіч*, *гудованицвь* — *гудованиців*, *понагудовувано* — *понагодовано*; вживання **ы** (**и**) на місці **е**: *клькотило* — *клекотіло*, *пальць* — *палець*, *будьте* — *будете*, *мыни* — *мені*, *грыбинець* — *гребінець*, *смытану* — *сметану*.

2. Ненормативне вживання приголосних: вживання свистячого **з** на місці шиплячого **ж**: *мизь* — *між*, *промизь* — *проміж*; вживання шиплячих на місці свистячих: *видрижняютця* — *відрізняються*; депалаталізація **л**: *Полица* — *Польща*, *постояльній* — *постояльний*, *начальника* — *начальника*, *бильше* — *більше*; палаталізація **н** перед шиплячими та суфіксами **-ськ-**, **-ств-**: *меньша* — *мениша*, *благословенстви* — *благословенстви*, *каминьчыкъ* — *камінчик*, *тоньчый* — *тоніший*, *паньство* — *панство*, *набоженьство* — *набоженство*, *цыганьською* — *циганською*; палаталізація шиплячих: *скинчать* — *скінчать*, *крьча* — *кричать*, *вимучя* —

¹ Тут і далі приклади подамо за ф. 3, № 3663. Свидницький Анатоль «Люборацькі». Список невідомою рукою.

вимучать; ненормативне вживання **ф** на місці **хв, х, п**: *нафальтиця* — *нахвалиться, фыля* — *хвиля, футра* — *хутра, фатало* — *хватало*.

3. Вставні приголосні [л], [н] після губних, наприклад: *Камня-нець, тимня, здоровля, голубляче*.

4. Наявність протетичного [г] є виразною фонетичною рисою подільського говору, особливо у порівнянні з літературною мовою, наприклад: *Гумань* — Коло *Гумани*, чы луче — в *Гуманицини*, и було и е сельце — хочь бы й Солодькамы ёго назвати. (Ч 1, с.1).

5. Типовою для подільського говору є твердість приголосного [р], наприклад: *ратувати* — Тоди молодыци вь ростечь, и на ихь місце прыйшлы чоловікы паниматокь *ратувати*. (Ч 2, с. 139); *курам* — Осуда ты моя, нещаста ты мое, не дочка, сказала маты й вийшла вь пекарню дать пораду тымь *курамь*, що поризалы. (Ч 1, с. 222).

6. Приголосні, в іменниках середнього роду II відміни, у позиції після голосних перед давнім закінченням **-ье** не подовжуються, наприклад: *дівуваня, вбраня, убрані, каміня* тощо.

Найголовніші словотвірні особливості подільських говірок відбиті у романі такі:

1. Творення вищого ступеня порівняння прикметників за допомогою прикметниково-прислівникового суфікса **-ішч-** (**-ійш-**) для вираження вищого та найвищого ступенів порівняння замість суфікса **-іш-**, наприклад: *біліший, щиріще, голосніший, світліший, розумніший*.

2. Вживання діеприкметникового суфікса **-ан-** у віддіслівних прикметниках замість суфікса **-ен-**, наприклад: *стрижаний, голяний, обгороджений, посмоляний*.

До найголовніших морфологічних особливостей народної мови віднесемо такі:

1. Приголосні **д, т, з, с, ст**, як відомо, вже в найдавніші часи переходили у відповідні шиплячі: **д** → **дж**; **т** → **ч**; **з** → **ж**; **с** → **ш**; **ст** → **щ**. Ці шиплячі рефлексії зберігаються в сучасній українській мові, зокрема в літературній і в багатьох говорах: *ходжу, прошу, ненавиджу* тощо. У романі А. Свидницького «Люборацькі» дієслівні форми 1-ої особи однини теперішнього часу дієслів II дієвідміни подано без чергування [д], [т], [з], [с] з відповідними шиплячими як у більшості південно-східних говорів, а також деяких південно-західних, наприклад: *ходю, попросю, вчисти, зненавидю*.

2. Форма давального відмінка однини іменників II відміни м'якої групи на **-ові** (щоправда, за тодішнім правописом А. Свидницький використовував літеру *ѳ* замість буквосполучення *ѳо*), наприклад: *Антосьові*.

3. Форма орудного відмінка однини іменників II відміни м'якої групи на **-ом**, наприклад: *Антосьом*.

4. Форма родового відмінка множини іменників жіночого роду I відміни на **-ів**, наприклад: *сестрів, бабів*.

5. Форма 3-ої особи однини теперішнього часу на **-тъ** були живими формами мови східних слов'ян найдавнішого періоду. Вони фіксуються всіма найдавнішими давньоукраїнськими пам'ятками як перекладними, так і оригінальними. Це закінчення збереглося в біль-

пості говорів української мови, а також у літературній українській мові, однак лише у II дієвідміні. У багатьох південно-західних говірках, у тому числі й подільських, і дотепер широковживані форми 3-ої особи однини теперішнього часу дієслів II дієвідміни на **-е** замість **-ить**. Спостерігаються такі форми і в романі, наприклад: *висе, робе, молоте, говоре, доносе, любе, душе, дзвоне, зломе, вкороте*.

6. Наявність флексії **-и** замість **-і** у формі родового відмінка однини іменників III відміни, наприклад: *соли, смерти*.

Фразеологія, яку використовує у своєму романі А. Свидницький, за словами В. Русанівського, лише частково відома в інших місцевостях України [7, с. 242], наприклад: *тажь свята, та не такь сшита, ни за холодну воду не возьметця, нагадавъ, кажуть, кози смерть тощо*. Синтаксис роману також суто народний.

Але А.Свидницький писав чи не в однаковій мірі як українською, так і російською мовами. Чому? Відповідь на це запитання знаходимо у І. Огієнка: «... двомовна писемність вела до того, що в писаннях їхніх авторів було аж надто багато русизмів, що бачимо навіть у ліпших Шевченкових творах. Звичайно, дехто робив це просто для заробітку, як це знаємо про М. Вовчка, Ан. Свидницького й ін., бо в російській літературі завжди була звичка добре авторам платити й нічого не друкувати не платно» [6, с. 139].

Бажаючи розв'язати проблему української мови на користь збагачення її наукового потенціалу, А.Свидницький зробив посильний вклад у розвиток вітчизняного мовознавства. Відомо, що він, «як і його товариші по університету, П. Єфименко і Г. Стрижевський, брав активну участь в лексикографічній праці. Словарний матеріал, що він його зібрав і записав з уст народу на Поділлі і на Полтавщині, потім перейшов у розпорядження упорядників Словника української мови під керівництвом П. Житецького» [4, с. 20-21]. Займався письменник і науковою, і навчально-методичною діяльністю — розпочав роботу над складанням граматики, написав наукову статтю «Вимова наша українська і потреби орфографування». Про це ми дізнаємося із листа письменника до В. Гнилосирова [8, с. 519-522] — українського педагога, журналіста, одного із активних діячів ліберально-культурного руху. Усі свої праці А. Свидницький надсилав у журнал «Основа», але редакція затримувала їх друкування і, як наслідок, частина їх втрачена назавжди. яка, на жаль, є втраченою, через що її точний зміст невідомий. Але у ній, очевидно, йшлося про доцільність наблизити правопис до усного мовлення народу. Отже, А.Свидницький був захисником фонетичного принципу української орфографії. Про це також свідчить мовний аналіз рукопису «Люборацьких». Цей принцип у подальшому був покладений в основу «Малоруско-німецького словаря» (1886 р.) Є. Желехівського. «Желехівка» набула значного поширення. З 1893 року цей правопис запроваджений у шкільному навчанні й визнавався як єдиний офіційний аж до 1922 року. Його відстоювали І.Франко, Б.Грінченко, М.Коцюбинський, він є одним із провідних і в сучасній орфографії.

Статтею «Вимова наша українська і потреби орфографовання» А.Свидницький відгукнувся на вимогу часу: в Україні на початку 60-х рр. XIX ст. серед багатьох науковців зросло зацікавлення проблемою самотності української мови як мови української нації. Зацікавлення українською мовою виявляється і в деяких фольклорно-етнографічних працях. Наприклад у праці «Великдень у подолян» А.Свидницький так тлумачить слово «гаївка»: «Очевидно, що слово *гаївка* происходит от гай; отсюда же (?) и *гайтись* — равносильное слову *баритись*, медлить, но не «проводить время» и, тем менее, «терять время попусту», как говорит г. Шейковский (вып. I, стр.1 и 43). «*Терять время*» по-украински — *гайти час*, терять время попусту — *дарма* (под. даремне, или на дурницу) *час гайти*» [8, с. 485]. У цій же праці він також з'ясовує значення та походження слів «гайтись», «гай», «Жельман» (назва фольклорного образу), «харлай» (назва гри), «цивнтар». У статті «Відьми, чарівниці й опирі, чи то ж примхи і примхливі оповідання люду українського» А.Свидницький пояснює слово «русалка», йдучи за народною етимологією [8, с. 553-554]. У праці «Остатки от времен доисторических» він тлумачить назви на позначення людського житла та одягу: «буда», «бурдій», «землянка», «куринь», «хустка», «шмаття» [8, с. 553-554].

Те, що А. Свидницький цікавився українською мовою та питаннями перекладу на українську мову, видно із того ж таки листа до В. Гнилосирова: «Пишучи до мене, напишіть, як у Вас закінчуються глаголи в теперішнім часі в 3-й персоні (може, особі лучче) наклон., изъявит. — ті, що мають ударение на останнім складі — біжить, ккричить — то, що в лічбі поєдинчій і в лічбі загальній (чи як би — множ. число?), ті що в московській мові належать до 1-го сопряженія: бігають, ідуть тощо». Далі він запитує у товариша як українською мовою перекладатимуться деякі мовознавчі терміни, пропонуючи окремі варіанти: «граматика» — «письмовниця», «имя» — «словоймення», «местоимение» — «займення», «буква» — «значка», «гласная» — «голосна чи самоголоса, самогласна», «согласная» — «приголосна чи заголосна», «полугласная» — «безголоса» [8, с. 521-522].

Отже, А. Свидницький долучився до лінгвістичних дискусій, що велися в Україні у другій половині XIX ст. і які остаточно довели тезу про самотність української мови, її право на повноцінне функціонування й розвиток, що зрештою змусило Російську Академію Наук у 1905р. визнати це [10, с. 8-9,164]. Своїм творчим доробком, громадською діяльністю, науковими нарисами та статтями він довів, що боротьба за українську мову була одним із першорядних завдань українства другої половини XIX ст., оскільки це було змаганням за право нації на самовизначення.

Список використаних джерел:

1. Герасименко В.Я. Анатолій Свидницький. Літературний портрет. — К.: Держ. вид-во худ. літ., 1959. — 134 с.
2. Жук Н.Й. Анатолій Свидницький: Нарис життя і творчості. — К.: Дніпро, 1987. — 150 с.

3. Кононенко П., Кононенко Т. Феномен української мови. Генеза, проблеми, перспективи. Історична місія. — К.: Наша наука і культура, 1999. — 168 с.
4. Митрополит Іларіон Наша літературна мова. Як писати й говорити політературному. Мовні нариси. — Вінніпег: Наша Культура, 1958. — 424 с.
5. Міщук Р.С. Примітки // Свидницький А.П. Роман. Оповідання. Нариси / Упорядкування і примітки Р.С. Міщука. Вступна стаття П.П. Хропка. — К.: Наукова думка, 1985. — 575 с.
6. Огієнко І. (Митрополит Іларіон). Історія української літературної мови / Упоряд., автор іст.-біогр. нарису та приміток М.С. Тимошик. — К.: Либідь, 1995. — 296 с.
7. Русанівський В.М. Історія української літературної мови. Підручник. — К.: АртЕк, 2001. — 392 с.
8. Свидницький А.П. Роман. Оповідання. Нариси / Передм. П.П.Хропка. — К.: Наукова думка, 1985. — 570 с.
9. Сиваченко М.Є. Анатолій Свидницький і зародження соціального роману в українській літературі. — К.: Вид-во АН УРСР, 1962. — 416 с.
10. Сокіл Б.М. Дослідження особливостей української літературної мови і лінгвістичні дискусії навколо неї у XIX — поч. XX ст.: Дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / Терноп. держ. пед. ун-т ім. В.Гнатюка. — Тернопіль, 1999. — 177 с.

In the article the role of A.Svidnitskij in the development of Ukrainian language in the second half of the XIX century is analyzed. It is proved that the writer took part in the linguistic-stylistic discussions, which were carried out in Ukraine during that time and with the help of his works, social activity and scientific works proved that the idea about originality of Ukrainian language, its right for complete functioning and development.

Key words: Ukrainian language, history of language, language problem.

Отримано: 1.09.2009 р.

УДК 811.161.2'374.2:001(477)(092)

Н. Д. Коваленко

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

ЖИВЕ БАГАТСТВО УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ (МАТЕРІАЛИ ДО СЛОВНИКА ЕПІТЕТІВ МОВИ І. ОГІЄНКА)

У статті наведено приклади атрибутивних конструкцій як елементів мовотворчості Івана Огієнка. На матеріалі його праць «Українська культура» і «Наша літературна мова» визначено аналітичну, характеризуючу та урівнювальну роль слів-епітетів до символів етнокультури, а також мовних понять.

Ключові слова: епітет, атрибутивні конструкції, українська літературна мова.

Здебільшого оцінку зображуваного найповніше передають художні означення, тому дослідження мови художніх творів, особливо поетичного мовлення як особливої форми комунікації, є актуальним не тільки для стилістики, опису особливостей засобів спілкування, а й для загальних лінгвістичних проблем, пов'язаних з питаннями становлення національної мови. Книжні стилі, як і художній, так само